

ЗАГАЛЬНОНАУКОВЕ РОЗУМІННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

У статті аналізується категорія відповідальності особистості як наукове поняття та предмет дослідження у вітчизняній та зарубіжній психолого-педагогічній літературі.

Доречно відзначити, що поняття "відповідальність" досить широко використовується такими науками, як філософія, етика, соціологія, психологія, педагогіка. Останнім часом дана категорія все частіше стає об'єктом дослідження політології, історії, економіки та екології. Природно, що зміст поняття "відповідальності" змінюється залежно від значення, яке вкладається у нього кожною конкретною наукою. Знайомство з тлумаченням різними галузями наук проблеми відповідальності допоможе глибше зрозуміти її всебічну цілісність, встановити часткові напрями її формування.

За даними дослідників А.П. Черменіна та Н.А.Мінкіна, в теоретичному контексті це поняття ввів до наукового обігу англійський філософ Дж. Милль у праці "Про свободу" (1861). Л.Фейербах у науковій праці "Про спіритуалізм і матеріалізм" виділяє окремий розділ "Необхідність і відповідальність", в якому розглядає співвідношення необхідності, свободи і відповідальності. Сучасний український вчений А.Ф.Плахотний пов'язує введення категорії "відповідальності" з іменем англійського філософа А.Бена ("Емоції і воля", 1855). Таким чином, короткий історичний аналіз дозволяє зробити висновок, що відповідальність пов'язана з виконанням людиною обов'язку, необхідністю звітуватись за це, а також зі свободою особистості.

Зазначимо, що словник О.Даля тлумачить відповідальність як "обов'язок відповідати у чомусь, за щось, повинність запоруки за щось, обов'язок дати у чомусь звіт" [1,2:717].

Філософсько-етична література розглядає це поняття більш широко. Так, філософський енциклопедичний словник пояснює відповідальність як поняття, що відбиває об'єктивний, історично-конкретний характер взаємин між особистістю, групою та суспільством з точки зору свідомого здійснення поставлених взаємних вимог [2:453].

Відповідальність визначається як соціологічна категорія, "яка означає усвідомлення індивідом, соціальною групою, класом, народом свого обов'язку перед суспільством, людством, розуміння у світлі цього обов'язку суті і значення своїх вчинків, діяльності, узгодження їх з обов'язками і завданнями, що виникають у зв'язку з потребами суспільного розвитку" [3:76]. Звичайно, таке визначення відображає цілі радянської системи виховання, яка формувала людину-колективіста. Проте для нас важливими є особливості відповідальності, а також її тісний зв'язок з такими домінантами, як свобода і необхідність.

Передумовою відповідальності є вибір можливої поведінки індивіда. Він передбачає самообмеження особистості, відмову від певних можливостей з метою виділення такої, яка є головною у відповідній ситуації.

Дослідниками виявлено, що відповідальність тісно пов'язана з свободою прийняття рішень індивідом, свободою вибором ним цілей, методів, прийомів їх досягнення. Причому свобода передбачає ініціативне прийняття людиною рішень зі знанням справи, перемогу над своїми вузькоєгоїстичними потребами, бажаннями і прагненнями.

Відповідальність особистості виявляється на рівні почуттів. Ставши стійким, почуття відповідальності перетворюється у внутрішню якість, рису характеру особистості. Це почуття підтримується своєрідним психологічним механізмом - власною совістю (етимологічне значення - звістка про існування іншого, тобто спрямованість). Совість вимагає від людини підкорятися законам добра і чинити опір злу, примушує її бути чесною, виконувати свої обов'язки, зберігати свої чесноти. Гідність при цьому виступає як усвідомлення і переживання людиною відповідальності, яка пов'язана з самооцінкою виконання зобов'язань. Совість допомагає не тільки осмислити наслідки, а й емоційно на них прореагувати. За умови, що наслідки є позитивними, совість - "чиста", "спокійна", якщо ж негативними, то виникають "муки сумління". Сукупність відповідальності й совісті утворює те, що ми часто називаємо "внутрішнім суддею", другим "Я".

Загальновідомо, що відповідальність особистості формується і розвиваються тільки в діяльності. Відповідальність впливає на свідомість і дії людини, на переконання, вимагає напруження волі, активізує емоційну сферу особистості, спонукає її до пізнавальної, трудової, суспільної активності.

До проблеми відповідальності звертався І.Кант. У вченні про внутрішнє ставлення до обов'язку він доводить, що людина підкоряє власну волю зовнішній необхідності, приймає її як внутрішній моральний закон [4:311]. І.Кант розглядав проблему відповідальності у зв'язку з філософською проблемою свободи. Свобода, за І.Кантом, підносить людину над усім світом. Але філософ не отожднює свободу зі свавіллям, пригніченням, а визнає її як форму прийняття моральної потреби. "Бути вільним - це означає бути рабом обов'язку" [5:37]. Моральним є лише той вчинок, що здійснюється на основі обов'язку, пов'язаного лише з розумом, без почуттєвості. Основний принцип виховання І.Кант вбачає у вихованні обов'язку, що, на його думку, є єдиною основою людської моральності. "З раннього віку слід вселити в душу дитини ідею обов'язку, оскільки тільки ця ідея спроможна надати нашій волі дійсно морального характеру" [6:59]. Деяко раніше (у XVIII ст.) Г.С.Сковорода розглядав такі цінності людини, як свободу і відповідальність, у тісному взаємозв'язку. Він обґрунтовано підтвердив, що дії людини детерміновані постійними законами зовнішнього світу. Але ця детермінованість не є фатальною. На відміну від інших живих істот, особистість наділена свободою волі у визначен-

ні лінії своєї поведінки під час вибору того чи того рішення. Виходячи із принципу “сродності” праці, Г.С.Сковорода доводив, що свобода дій людини залежить від ступеня пізнання нею своєї природи і законів зовнішнього світу. А це, в свою чергу, є основою внутрішньої відповідальності. Лише пізнавши себе, свою природу, людина може вільно спрямувати власні зусилля на досягнення гуманних цілей, зробити життя змістовним і високоморальним.

Із виникненням буржуазного суспільства відбувався подальший розвиток індивідуально-особистісного аспекту моралі. Ця епоха переорієнтувала увагу людини з потойбічного світу (де, на її думку, можна досягти повної свободи) на реальне земне життя. Це призвело до того, що людина стала вільною у моральному виборі, що, в свою чергу, формує почуття особистої відповідальності, яке раніше визначалося зовнішніми установками.

Вже у ХХ ст. представники *гуманістичного* (А.Маслоу, Е.Фромм) та *екзистенційного* (В.Франкл) напрямів у філософії підкреслюють відносність свободи та її тісний зв'язок з відповідальністю за свій вільний вибір. Зокрема, Е.Фромм зазначав, що відповідальність у справжньому розумінні цього слова – цілком добровільний акт і відповідь на потребу іншого. Бути “відповідальним” – значить бути “вільним” і готовим відповісти [7:97]. В.Франкл розглядав свободу як здатність взяти на себе відповідальність за власну долю, свободу, слухати власну совість і приймати рішення за власну долю. В.Франкл дотримувався думки, що “кожна людина духовно вільна у виборі позиції не тільки щодо своєї фізичної, а й щодо своєї психічної природи.” [8:215]. Людина є вільною від умов, але й вільною зайняти позицію щодо них – ось головна думка вченого [9:77]. У своїй концепції людини В.Франкл виділяє три аспекти свободи: до потягів, до спадковості, до факторів і обставин зовнішнього середовища. Людина здатна до самотрансценденції і самоусунення. Здатність до першого виявляється в постійному виході людини за межі самої себе, в спрямованості її на щось, що існує поза нею. Самоусунення полягає у здатності людини піднятися над собою і над ситуацією, подивитись на себе збоку. Тому людина вільна знайти і реалізувати смисл життя. У знаходженні смислу життя людині допомагає совість, яку В.Франкл розглядає як смисловий орган, інтуїтивну здатність відшукувати єдиний необхідний смисл. Совість – єдине, що допомагає індивіду протистояти жорстокості та бездуховності. Людина несе відповідальність за здійснення унікального смислу, якщо свобода істотно обмежена обставинами. В.Франкл стверджує: “Людина є істотою, що вільно приймає рішення, якщо вона вільна. Цим ми ще раз відмежовуємося від традиційної екзистенційної концепції людини як просто вільної, адже свобода ще не містить відповіді, навіщо вона, тоді як у рішенні вже міститься те, за що й проти чого...” [10:117].

Уже з цього висловлювання зрозуміло, що абсолютної свободи не існує. Не можна, живучи в суспільстві, бути вільним від нього. Співвідношення свободи й відповідальності визначаються уявленнями, цінностями, що існують у конкретний момент у конкретних умовах. Лише завдяки оптимальному розумінню взаємодії свободи і відповідальності людина з різноманітних можливостей власного буття вибирає лише одну, реалізовує її і цим самим забезпечує власне існування.

По суті, розуміння свободи В.Франклом не відрізняється від розуміння цього поняття К.Роджерсом, який вважав, що людина завжди вільна в своєму рішенні щодо способу власного буття. Відповідальність людини за свої дії, на його думку, передбачає залежність вільного вибору від навколишніх умов. “...Кожне почуття і дії клієнта детерміновані тим, що їм передувало. Такої речі, як свобода, не може бути”, – стверджував К.Роджерс [11:243].

Доцільно зазначити, що впливи навколишніх умов перетворюються психікою людини у внутрішні закони, мотиви діяльності. У зв'язку з цим розглядають розвиток відповідальності від колективної до індивідуальної (А.І.Титаренко, О.Ф.Плахотний), у онтогенезі – від зовнішньої до внутрішньої (Ж.Піаже), а також від відповідальності за минуле до відповідальності за майбутнє (К.Муздибаєв). Довгий час наші дослідники найчастіше вивчали зовнішню, соціальну відповідальність і недостатньо уваги надавали розвитку внутрішньої, особистої. На такому підході до проблеми відповідальності позначився вплив тоталітарної ідеології. Так, у недалекому минулому в СРСР головною інстанцією відповідальності вважались соціалістична вітчизна, комуністичні ідеали, класові інтереси.

Для нас особливо важливим є розуміння атрибуції відповідальності Ж.Піаже. У книзі “Моральне судження дитини” він переконливо доводить, що в своєму розвитку відповідальність проходить дві стадії – об'єктивну і суб'єктивну. Перехід від однієї стадії до іншої здійснюється поетапно.

Розвиваючи ідеї Ж.Піаже, американський психолог Л.Колберг вивів шість стадій розвитку відповідальності як якості, які розподілив на три рівні. Перший рівень – *доморальний* – характеризується тим, що дитина у вчинках орієнтується не на моральні принципи, а на можливість одержати схвалення, тобто керується егоїстичними спонуканнями. На другому рівні – рівні *конвенційної моралі* – дитина приймає мораль з метою підтримати свій авторитет серед оточуючих. У разі конфлікту вона охоче приєднується до рішення, яке приймає група, і рішуче відмовляється нести особисту відповідальність та визнавати свою провину, якщо її не визнає група. Виразно виявляється суперечність між прагненням особистості до групової належності та необхідності наслідувати погляди групи. Третій рівень (Л.Колберг називає його рівнем *автономної моралі*) пов'язаний з оцінкою особистістю її власних рис. Для цього рівня характерною є та внутрішня відповідальність, завдяки якій людина відчуває себе морально зрілою. Зокрема, старшокласники, що досягли цього рівня, організують свою поведінку згідно з виробленими моральними принципами та переконаннями і лише згодом порівнюють свій вибір із вибором інших.

З точки зору сучасного психологічного аналізу відповідальність визначається як одна з найбільш загальних якостей, як результат “інтеграції” всіх психічних функцій світу, оцінки власних чуттєвих ресурсів, емоційного ставлення до обов'язку, волі” [12]. Дослідники (М.Савчин) розглядають відповідальність як цілісну якість осо-

бистості, в якій інтегровані її духовні, соціально-психологічні та психофізіологічні функції. Відповідальність визначається як мета виховання і якість, яка концентрує усвідомлення особистістю суспільно значущого обов'язку (І.Бех).

Отже, розглянуті філософсько-психологічні підходи до проблеми відповідальності розширюють межі розуміння витоків та особливостей її становлення. Педагог має володіти дійсно науковими знаннями про природу відповідальності, аби в подальшому організувати процес її формування і досягти ефективної результативності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка. – Т.2. – М., 1989. – С.717
2. Философский энциклопедический словарь: 2-е изд. – М.: Советская энциклопедия, 1989. – С.453
3. Філософський словник /За ред. Шинкарука В.І. – К.: УРЕ, 1986. – С. 76
4. Кант И. Соч.: В 6-ти т. – Т.4, Ч.1. – М.: Мысль, 1965. – С.311
5. Воблый К.Г. Проблема воспитания по Канту. – Варшава, 1904. – С. 37
6. Там само. – С. 59
7. Фромм Е. Душа человека. – М., 1992. – С. 97
8. Франкл В. Человек в поисках смысла. – М., 1990. – С.215
9. Там само. – С.77
10. Там само. – М., 1990. – С.117
11. Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека. – М., 1994. – С. 243
12. Муздыбаев К. Психология ответственности. – М., 1990.

Матеріал надійшов до редакції 29.09.2000 р.

Басюк Н.А. Общенаучное понимание ответственности личности.

В статье анализируется категория ответственности личности как научное понятие и предмет исследования в отечественной и зарубежной психолого-педагогической литературе.

Basyuk N.A. General Scientific Understanding of Person's Responsibility.

The article analyses the category of person's responsibility as a scientific notion and a subject of investigation in home and foreign psychological and pedagogical literature.